

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə və Sosioologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

III Yazı

XIX yüzildə Azərbaycanda ləkə-sxolastik-ehkamçı-mühafizəkar "İslam fəlsəfəsi"ndən çıxış edənler şiə imamiliyi, üsulilik, kərimxanilik və başqa dini-mistik cərəyanlar idilər. Qacarlarda dini-mistik İslam sxolastik fəlsəfəsini davam etdirən ənənəviçlərin – mühafizəkarların dünyagörüşündə şiəçilik-imamilik məzhəbi ən önəmli yer tuturdu. İmamiliklə-şiəçiliklə bağlı əsas məsələlərdən biri məhərrəmlik təziyədarlığı ilə bağlı olan mərsiyəçilik idi. Səfəvilər dövlətinin apardığı şiəçilik-imamilik siyasəti nəticəsində mərsiyəçilik Azərbaycanda da geniş yayılmış, ruhanilərin əlində mühüm silahlardan birinə çevrilmişdi ki, XIX əsr Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri (Dəxil, Qumri, Dilsuz, Raci və b.) arasında da mərsiyə ədəbiyyatı geniş yayılmışdı.

Şiə imamiliyi dini-mistik məktəbin təmsilçilərindən Təbrizli Əbu Həsən Raci (1835-1876) şəirlərində İslam sxolastikasını, xüsusilə də mərsiyəçiliyin davamı kimi Kərbəla hadisələrini ön planda tutmuşdu. Raci yazırdı:

Gördü üsərə, çün şühədaya kəfən olmaz:
Ərz etdilər ya Rəbb, belə dərd-ü mühən olmaz.
Yüz qətligaha qoydular be nələvü fəryad,
Min şurla hər bülbül edər öz gülünü yad.
Gördülər düşüb sərv, yıxılmış yerə şümşad,
Solmuş gülü sünbül, belə şəbn-e çəmən olmaz.

Eyni zamanda, o, şəirlərində dünya, dünyanın dəyişikliyi, vəfasızlığı haqqında da fikirlər irəli sürmüşdü:

Övzai-çərx sanma ki, biixtəf olar,
Kuyi-zəmanə gah bulanır, gah saf olar.
Veməzlə gah Yusifi Misrin bəhasına
Gəh pırəzal əlində bəhası gələf olar.
Eşq əhlinə bir özgə əziyyət rəva deyil,
Təni-rəqib cövri-zəmanə kifəf olar.

Maraqlıdır ki, Raci "Nə eşq olaydı" şeirində isə bu dünyada bir çox şeylərin olmasındansa olmamasını arzu etmişdir:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə hüsn-dilbər olaydı,
Nə ayinə, nə səfa, ey könül, nə cövher olaydı!
Nə nazü qəmzə, nə qünçü dəlalü, nə işvə,
Nə iczə labə, nə xunabi-dideyi-tər olaydı!
Nə zülf olaydı, nə ariz, nə xal olaydı, nə xət,
Nə mişk olaydı, nə məcmər, nə udü ənber olaydı!
Nə hüsn olaydı, nə könlüm, nə dəstə-dəstə bu zülf,
Nə şah, nə mülk, nə bu fəvç-fəvç leşkər olaydı!

Raci kimi dini-mistiklərin, yəni şiəliyin təmsilçilərindən biri də Təbrizli Məhəmməd Əmin Dilsuz (?-1834) idi. Dilsuzun şeirlərində də Əhli-beytə, şiəliyə və bu anlamda da Həzrət Əliyə və Həzrət Hüseyinə olan sevgi xüsusilə

özünü büruzə verir:

Mən bu dəhrin möhnətindən canə yetdim, ya Əli,
Bəhri-qəmdə Nuh tək tufanə yetdim, ya Əli,
Tapmadım bir dadrəs, hər yanə getdim, ya Əli,
Dərd əlindən atəşi-suzanə yetdim, ya Əli,
Rəhm qıl, Dilsuzəm, ey möv-la, qulami-Qənbərəm.
Yaxud da:
Yetməz tamamə bu qəmi-üz-

ma bəya ilə,
Bu qəm cahanda şərh ilə gəlməz bəyanə bax!
Dilsuz edər həmişə sənə növhə, ya Hüseyin,
Bir lütf ilə cəza günü bu növ-həxanə bax!

Onun yaradıcılığında İslam dininə əməl etməyən riyakar ruhanilərin, yalançı hacıların tənqidi də mühüm yer tutur:

Adını hacı qoyub hiylələr ey-lər bu qədər,
Xəlf eşitsin ki, dəyib hacıya on şahı zərər,
Əjdaha tək hamının malını kamına çəkər,
Ya Seyid Həməzədə, ya müctəhid evində keçər
Həftəvü ruzü məhü Salı bu tüccarların.

Bütün bunlarla yanaşı şairin özünün də bəzən tərəddüdlər içində olduğuna rast gəlirik. Yəni Dilsuz qəlbindəki qovğunun səbəbini tam anlaya bilmir və özünü bir boşluğun içində görür:

Bilmirəm, yarəb, yenə qəl-bimdə bu qovğa nədir?
Axiri-ömrümdə bu başımdakı sevda nədir?
Gah çəkər deyərə, gəhi büt-xanə, gahi məscidə.
Bilmərəm, məscid nədir, dey-rü kəlisə həm nədir?
Hər nə gəzdim məscidü mey-xanəvü büt-xanədə,
Bilmədim kimdir müsəlman, kafəru tərsa nədir?
Aqiləm, ya cahiləm, ya mö-minəm, ya kafərəm?
Bilmədim cahil nədir dünyadə, ya dana nədir?
Zahidü müftivü .eyxü .əhnə, ya zöhdü-fəsəq,
Nurü zülmət, xeyrü şər, ya zişt, ya ziba nədir?

Bütün bunlarla yanaşı, Dilsuzun yaradıcılığında da saf və ürvi sevgi də xüsusi yer tutur. O yazırdı:

Ey meh, nolu, bir bax mənə sarı, səni-tarı,
Salma nəzərindən mənə-zarı, səni tarı.
Əğyar ilə yar olmagilən, durma, oturma,
İncitmə mənə-zarı, fikarı, sə-

ni-tarı,
Gül arizinin aşiqiyəm, ey şə-hi-xuban,
Həmdəm özünə eyləmə xarı, səni-tarı.

Yaxud da:
Zülfün düşəndə yadə pərişan olur könül,
Ləli-ləbin xəyalı ilə qan olur könül.
Seyli-sirişkim aləmi qərqi-bələ edib,
əzbəs ki, dudı-ahilə tufan olur könül.
Gənci-məhəbbət ilə bütiməhrabanımın
Bilməm bunu ki, axiri viran olur könül.

XIX əsrdə marağalı axund Molla Hüseyin Dəxil də daha çox dini şeirləri, ağılları ya da mərsi-

Ona görə, məzlumlar ağası olan imam Hüseyin Kərbəladə tək qalıb Allahdan kömək diləyəndə onun ah-nələsi göylərə, yerlərə çaxnaşma ya da zəlzələ salmışdı. Dəxil yazırdı:

Bir tərəf qan içrə yatmış bir cavan,
Hülqi-pakından olur al qan rəvan.
Aşiyani-mürği-peykan peykəri,
Pay ta sər zəxm cismi-ənvəri.
Bəs ki, dəymüş tirü xəncər abdar,
Hər səri-muyi olub bir çeşməsar.
Yusif-Misri kimi gülgün qəba,
Seyd tək xəncəri-gürgani-cəfa.
Kimdi, ya rəb, ol cəvani-mahru?
Kimdi, yaran, ol gəzali-mişkbu?
Ümmi-Leylanın Əliyyə-Əkbəri,
Kərbəla sərdarının gülpeykəri.

Dəxilə görə, müsəlman xalq-

də, artıq bu dünyanın fani olduğunu dərinəndən anlamışdır. Bu anlamda həmin kitabında ağıllı ilə nəfsin mükəlliməsi şəklində mücadiləsinə verən Qumri hesab edirdi ki, yalnız cövher olan canda, ağıllı olan başda kamal ola bilər. Qumri yazırdı:

Yetməz kəmalə canda əgər cövher olmasa,
Bizzat əsli-cövheri-canpərvər olmasa,
İnsan ilə bəhayim içində nə fərq var,
Başda həvayi-vəsli-ruxi-dilbər olmasa?!
Olmaz nəvayi-bülbülü-şeyda fərhəfəza,
Gər sinəsində şövqi-gülü-əhmər olmasa.
Harda qəbuli-məhzəri-əhli-

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları (XIX yüzil)

yələri ilə tanınmışdır. Onun yazdığı əsərlərin çoxu İmam Hüseyin Kərbəladə başına gətirilən faciə ilə bağlıdır ki, mərsiyəxanlar arasında çox məşhur olmuşdur:

Ey şəmi-bəzmi-matəmə pərvanə, ya Hüseyin!
Ey od salan müsibəti hər canə, ya Hüseyin!
Abbas xatrinə o qanlı cəmaluvi,
Ver bir nişan bu qəlbi-pərişanə, ya Hüseyin!
Ta bir yerə yığım bu pərişan xəyalımı,
Bişək salır təvəccöhə insani-kamillin,
Cismi-cəmədi surəti-insanə, ya Hüseyin!
İnsafdır üzümə gözüm yaş axmaya,
Amma sənin qanın axa hər yana, ya Hüseyin!
Hansı imam şiəsi səninin kimi,
Razi olub bu zülmü-nümayə-nə, ya Hüseyin!

lari üçün Hüseyin hörməti, izzəti, nəcabəti, rəşadəti, şücaəti bəllidir. Eyni zamanda Yezid ibn Müaviyyə və onun tərəfdarlarının da hansı xisləti, niyyəti daşdıqları da heç kəsə sirr deyildir. Məsələn, o yazırdı:

Sizdə əgər Yezidi-bədəxtər nişanı var,
Gündən işıqlı bizdə peyğəmbər nişanı var.
Mən nəyibi-Hüseyin, Hüseyin varisi – Əli,
Məndə Hüseyini Heydəri Səfərbənişanı var.
Vardır atam Hüseyində çün surəti – Əli,
Etsə qəbul məndə də Qənbər nişanı var.

Dini mistik şiəçi mütəfəkkirlərdən Mirzə Məhəmməd Tağı Qumrinin (1819-1891) "Kənzül-Məsaib" (Ağrılar-acılar toplusu) əsəri yalnız Qacarlarda deyil, Osmanlıda da geniş yayılmışdır. Doğma türk dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilən Qumri öz dövrünün tanınmış dini-mistik yönli ilahiyyatçı İslam alimlərindən biri hesab olunmuşdur. "Kənzül-Məsaib" əsərinin girişində o yazırdı ki, gəncliyini eyş-işrət içərisində keçirə

kamal olur,
Hər kim kitabı-eşqdə sərdəftər olmasa.

Bütün bunlardan sonra, Kərbəla hadisələrinin baş vermə səbəblərini və həzrət Hüseyin şəhadət fəlsəfəsinin mahiyyətini açmağa çalışsan Qumri yazırdı:

Həzar şükr sərfəzi-nəşəteyn oldum,
Qulami-həqəbəkuşi-dəri-Hüseyin oldum.
Həzar şükr yetişdim muradə ələmdə,
Həmişə nəvəgər oldum bu bəzmi-matəmdə.
Həzar şükr bu fəxr ilə tə dəmi-məşşər
Deyirlər adıma məddahi-ali-peyğəmbər.
Həzar şükr ki, təbi-rəvan qılıb imdad,
Riyazi-qəmdə nəvaxanlığ eylədim bünyad.
Bu gülşəni-qəmdə Qumri kimin qılıb pərvaz,
Edim təəzzül "Kənzül-Məsaib"i ağaz.

Qumri həmin əsərində Kərbəla faciəsinin mahiyyətindən bəhs etməklə yanaşı, həzrət Hüseyin dövründəki və öz zamanındakı ikiüzlü, riyakar ruhaniləri də tənqid etmişdir. Qumri yazırdı:

Günbədi-pürməkdir əmma-meyi-əhli-riya,
Hər müdəvvər piçü tabə dinə talan axtarır.
Riştəyi-təhtül-hənəkdən, ey müsəlmanlar haray,
Bir yaman əfi ildir, qətlə insan axtarır.
Sübheyi-səddanə ilə çubi-badami əsa,
Biəməl alim əlində nəfiyi-iman axtarır.
Ağ libası ağ ridanın daməni evlər yixar,
Etməyə məmureyi-imanı viran axtarır.
Xirçeyi-salusi-zahid hiyləsindən əl aman,
Dəmbədəm hər tarı yüz min məkri-pünhan axtarır.
Can fəda elm əhlinin dinpərvəri dindarına,
Fikrü zikri müttəsil ayati-Quran axtarır.
Onların əmmaməsi həmduştaqi-ərsədir,
Çün olar bir firqədir, tövfiqi-sübhan axtarır.
Axtarır afaqdə hər aşiq öz məşuqəsin,
Qumriyi-bəzmi-əza şahı-şəhidan axtarır.

Deməli, Qumri əsasən dini-mistik fəlsəfənin təmsilçisi olsa da, ancaq müəyyən qədər yeniliyə də meyil etmişdir.